

บทที่ 8

ประชากรศาสตร์

ศิริพันธ์ อารทวิวงษ์

ประชากรศาสตร์ เป็นศาสตร์สาขาใหม่ของสังคมศาสตร์ที่เพิ่งเกิดขึ้น เมื่อประมาณกลางศตวรรษที่ 20 นี้เอง สืบเนื่องมาจากในปี 1949 สหประชาชาติได้จัดประชุมสัมมนาเกี่ยวกับทรัพยากรของโลก และมีการสำรวจประชากรในฐานะผู้บริโภคร่วมด้วย ผลจากการประชุมพบว่าทรัพยากรต่าง ๆ ของโลกได้ถูกทำลายอย่างมากมาย ทั้งนี้เนื่องมาจากการที่ประชากรมีอัตราการเพิ่มรวดเร็วขึ้น จนในบางภูมิภาคของโลก การเพิ่มขึ้นอย่างมากของประชากร ทำให้เกิดปัญหาสังคมต่าง ๆ ตามมา จากปรากฏการณ์ทางประชากรนี้ จึงทำให้เกิดความตื่นตัวศึกษาเกี่ยวกับประชากรมากขึ้น โดยมีการค้นคว้าหาสาเหตุ แนวโน้มและผลที่เกิดขึ้นเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงทางประชากร โดยเฉพาะปัจจุบันปัญหาที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางประชากรไม่ได้มีเพียง “ปัญหาที่เกิดจากการเพิ่มของประชากรเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงปัญหาการกระจายตัวของประชากร” ซึ่งทำให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับเมือง และสิ่งแวดล้อมตามมา

ในทางสังคมวิทยาสนใจศึกษาประชากรในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางประชากรที่สัมพันธ์กับภาวะเศรษฐกิจ สังคม ภูมิอากาศและอื่น ๆ รวมทั้งผลกระทบต่อทางด้านมานุษยนิเวศวิทยา อันเป็นวิชาที่ว่าด้วยมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม ซึ่งมุ่งศึกษาถึงความสัมพันธ์และการจัดระเบียบสังคมมนุษย์และสิ่งแวดล้อม

กระบวนการทางประชากรที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางประชากร ได้แก่

1. การเจริญพันธุ์ (Fertility) หมายถึงจำนวนที่ประชากรให้กำเนิดบุตรได้จริง ๆ วิธีการใช้วัดการเจริญพันธุ์ของประชากรที่ง่ายที่สุด คือ การคำนวณหาอัตราการเกิดของประชากรต่อประชากรทั้งหมด 1,000 คนต่อปี หรือที่เรียกว่า (Crude Birth Rate) (CBR) โดยทั่วไปในประเทศที่ยากจนประชากรจะมีอัตราการเกิดสูงกว่าในประเทศที่ประชากรมีความกินดีอยู่ดี หรือประเทศที่พัฒนาทางด้านอุตสาหกรรมสูง ในแต่ละสังคมอัตราการเกิดของประชากรจะแตกต่างกันไป ซึ่ง Kingsley Davis และ Judith Blake ได้เสนอว่า การแตกต่างในด้านอัตราการเกิดขึ้นอยู่กับ

* 1.1 อายุเมื่อแรกสมรส ในสังคมตะวันตก การสมรสจะเกิดขึ้นเมื่อชายอายุสามารถที่จะเลี้ยงดูภรรยาและครอบครัวได้ ในเอเชียการสมรสมักเกิดขึ้นเมื่ออายุน้อย ๆ เพราะครอบครัวเป็นผู้จัดการให้ และคู่สมรสไม่ต้องเลี้ยงดูตนเอง ดังนั้นอัตราการเกิดจึงสูงเพราะครอบครัวใหญ่เลี้ยงดูอยู่

1.2 การอยู่เป็นโสดอย่างถาวร สังคมที่ประชากรมีอายุเมื่อแรกสมรสสูง จะมีอัตราการอยู่เป็นโสดของประชากรสูงเช่นกัน เช่น ไอร์แลนด์ ประมาณครึ่งหนึ่งของประชากรที่อยู่ในวัยแรงงานจะอยู่เป็นโสด

1.3 การไม่สมรสใหม่ของหญิงหม้ายและหย่าร้าง มีผลกระทบต่ออัตราการเกิด เพราะหญิงหม้ายหรือหย่าร้างบางคนยังอยู่ในวัยที่สามารถให้กำเนิดบุตรได้อีกนาน เช่น ในอินเดีย อายุเมื่อแรกสมรสต่ำ หญิงหม้ายมีเป็นจำนวนมาก ซึ่งประเพณีกำหนดไม่ให้สมรสใหม่

1.4 การงดเว้นการมีความสัมพันธ์ทางเพศกันโดยสมัครใจหรือไม่สมัครใจ มีผลกระทบต่ออัตราการเกิดทั้งสิ้น เช่น การถือบวช การใช้เวลาในการศึกษา การที่ต้องไปสงครามหรือจากบ้านไปทำงานที่อื่นเป็นเวลานาน ๆ เป็นต้น

1.5 การควบคุมการเกิดโดยใช้อุปกรณ์ต่าง ๆ แต่อย่างไรก็ตามอุปกรณ์ในการควบคุมการเกิดไม่ใช่ตัวแปรที่ส่งผลกระทบต่อการเกิดแต่เพียงอย่างเดียว ในสังคมที่ไม่ใช่อุตสาหกรรม บรรทัดฐานทางสังคมมีผลกระทบต่อควบคุมการเกิดด้วย

1.6 การตายของเด็กทารกโดยตั้งใจหรือไม่ตั้งใจ ทั้งนี้เพราะนักประชากรศึกษาพบว่าสตรีที่ท้องประมาณ 20% ต้องแท้งลูกไปโดยไม่ได้ตั้งใจ ซึ่งมีผลกระทบต่อเกิดการทดแทนภายในครอบครัว

2. การตาย (Mortality)

ซึ่งการวัดอัตราการตายอย่างหยาบ ๆ คือ Crude Death Rate (CDR) เป็นการคำนวณหาจำนวนคนตาย/ประชากร 1,000 คนต่อปี ในสังคมอุตสาหกรรม ระหว่างปลายศตวรรษที่ 18-19 อัตราการตายของประชากรได้ลดลงมากโดยเฉพาะในวัยเด็ก ทั้งนี้เนื่องมาจากความเจริญทางด้านเทคนิควิทยาและด้านการแพทย์ ส่วนในสังคมเกษตรกรรมซึ่งกำลังพัฒนา อัตราการตายของประชากรได้ลดลงเมื่อหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เนื่องมาจากความเจริญทางด้านวิทยาการและวิทยาการได้เผยแพร่มาจากประเทศทางตะวันตก ซึ่งผลจากการตายลดลงทำให้ประชากรมีชีวิตรยืนยาวขึ้น และอัตราการเพิ่มของประชากรสูงขึ้น ปัจจุบันอัตราการตายอย่างหยาบ ๆ ของประเทศอุตสาหกรรม และเกษตรกรรมไม่แตกต่างกัน

รูป 3: การอพยพหรือย้ายถิ่น (Migration) เป็นขบวนการของประชากรที่ย้ายจากที่หนึ่งไปสู่อีกที่หนึ่งในระยะเวลาหนึ่งในสังคมอุตสาหกรรม การเคลื่อนย้ายของประชากรทำได้ง่ายเพราะครอบครัวมีขนาดเล็ก และการแบ่งงานในสังคมมีมาก การเคลื่อนย้ายที่อยู่อาศัยของประชากรจึงมีการหน้าที่ต่อระบบเศรษฐกิจของสังคมซึ่งมีการพัฒนาเจริญก้าวหน้ามาก ในสังคมเกษตรกรรม การพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจจะเป็นไปอย่างช้า ๆ ประชากรจึงขาดความมั่นใจในสุขภาพและความปลอดภัย ถ้าเขาจะอพยพออกจากครอบครัวไปอยู่ที่อื่น ซึ่งการอพยพของประชากรจะส่งผลกระทบต่อสังคมอย่างมาก จะพบว่าสังคมที่มีอัตราการเคลื่อนย้ายของประชากรสูง อัตราการเป็นโรคจิต โรคประสาทของสังคมนั้นจะสูงตามไปด้วย ทั้งนี้เพราะความตึงเครียดเกี่ยวกับถิ่นที่อยู่ใหม่ ในรัฐคาลิฟอร์เนียประชากรประมาณ 3/5 อพยพมาจากที่อื่น ผลปรากฏว่าอัตราการหย่าร้าง ปัญหาอาชญากรรม และอัตราการฆ่าตัวตายของประชากรสูงกว่าของประเทศสหรัฐอเมริกาทั้งหมด นอกจากนี้ บริเวณที่มีประชากรอพยพเข้าเป็นจำนวนมาก บริเวณนั้นจะมีลักษณะที่เคลื่อนไหว ตื่นเต้น และมีชีวิตชีวา ทั้งนี้เพราะประชากรมีความแตกต่างกันในด้านวัฒนธรรม แต่ในสังคมที่มีประชากรอพยพออกสูงจะพบว่า สังคมนั้นจะมีลักษณะหัวเก่าและอนุรักษ์นิยม

สรุป กระบวนการทางประชากรนี้เป็นพื้นฐานที่สำคัญที่นักประชากรใช้ในการศึกษาวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางประชากรในแต่ละสังคม (Spencer : 1979, p. 496-500)

การเปลี่ยนแปลงทางประชากร (demographic transition) ระดับโลก

การเปลี่ยนแปลงทางประชากรในระดับโลกในอดีตที่ผ่านมา นักประชากรที่มีชื่อเสียงของอเมริกาชื่อ Phillip H. Hauser ได้ทำการศึกษาจากสำมะโนประชากรแล้ว คำนวณหาจำนวนประชากรย้อนหลังพบว่า การเพิ่มขึ้นของประชากรในอดีตเป็นไปอย่างช้า ๆ และค่อย ๆ เร่งเร็วขึ้น โดยเฉพาะในช่วง 3 ศตวรรษสุดท้ายที่อัตราการเพิ่มของประชากรสูงมาก ดูตารางที่ 1 จะเห็นแนวโน้มการเพิ่มของประชากรโลกในระยะแรกเพิ่มอย่างช้า ๆ และค่อย ๆ เร่งขึ้นในระยะหลัง โดยเฉพาะในศตวรรษที่ 18, 19 และ 20

เริ่มต้นจาก	ระยะเวลาที่ใช้ในการเพิ่ม	จำนวนประชากร (ล้านคน)
กำเนิดมนุษย์ - ยุคหินใหม่	8 ล้านปี	10
ยุคหินใหม่ - ต้นคริสต์ศตวรรษ	10,000 ปี	300
ต้นคริสต์ศตวรรษ - สมัยโคลัมบัส	1,500 ปี	500

สมัยโคลัมบัส - 1850	350 ปี	1,000
1850 - 1925	75 ปี	2,000
1925 - 1960	35 ปี	3,000
1960 - 1975	15 ปี	4,000
1975 - 1982	7-10 ปี	5,000

(Hartley : 1972, p. 5)

จากข้อมูล นักประชากรศาสตร์คาดว่า ถ้าเรายังปล่อยให้อัตราการเพิ่มของประชากรอยู่ในลักษณะคงที่เช่นนี้แล้ว ในอีกประมาณ 6 ศตวรรษข้างหน้า พื้นผิวทุกหนทุกแห่งทั่วโลกจะเต็มไปด้วยมนุษย์ ไม่ยกเว้น แม้แต่บริเวณ ภูเขา ทะเลทราย และที่ไร้ประโยชน์แถบขั้วโลก

การเพิ่มของประชากรโลกก่อนปี ค.ศ.1950

นักประชากรพบว่า อัตราการเพิ่มของประชากรอย่างสูงจะเกิดขึ้นเฉพาะในบริเวณภูมิภาคแถบยุโรป และบริเวณที่ชาวยุโรปเข้าไปตั้งถิ่นฐานอยู่เท่านั้น ไม่ได้เกิดขึ้นในภูมิภาคแถบเอเชีย ลาตินอเมริกา และแอฟริกา ด้วย จึงมีการค้นคว้าหาสาเหตุและผลที่เกิดขึ้น พบว่า สาเหตุสำคัญที่ทำให้ประชากรชาวยุโรปเพิ่มสูงก่อนปี 1950 คือ

1) การปฏิวัติในด้านการเกษตร ในศตวรรษ 17 การปฏิวัติในด้านอุตสาหกรรมในศตวรรษ 18 ซึ่งนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในด้านการดำเนินชีวิต บรรทัดฐานทางสังคม ทัศนคติ และความเป็นอยู่ของคน

2) เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านการเกิดและการตาย เพราะหลังจากการปฏิวัติในด้านต่าง ๆ ปรากฏว่าการตายของประชากรลดลงอย่างมาก ในขณะที่อัตราการเกิดยังอยู่ในระดับสูง ซึ่งเป็นผลให้ก่อนศตวรรษ 20 อัตราการเพิ่มของประชากรในยุโรปสูงมาก ปลายปีศตวรรษ 19 อัตราการเกิดจึงค่อย ๆ ลดลง จนปัจจุบันอยู่ในอัตราที่ต่ำมาก ในขณะที่อัตราการตายก็ลดลงอยู่ในระดับที่ต่ำ ดังนั้น อัตราการเพิ่มของประชากรชาวยุโรปปัจจุบันจึงอยู่ในระดับที่ต่ำจนเป็นที่น่าตกใจมาก เพราะบางประเทศ เช่น ลักแซมเบอร์กคนเพิ่มเท่ากับ 0 (zero) คือมีคนเกิดและคนตายเท่ากัน (1981) และในหลาย ๆ ประเทศอัตราการเพิ่มก็มีแนวโน้มว่าจะลดลงอย่างมาก เพราะอัตราการเกิดลดลงเรื่อย ๆ

3) จากแนวโน้มนี้ชี้ให้เห็นว่า ในอนาคต จำนวนแรงงานของประเทศต่าง ๆ ในยุโรปจะลดลง และกองทหารจะเต็มไปด้วย ทหารแก่ ๆ ที่รับบำนาญ รัฐบาลของหลายประเทศในยุโรป เช่น เดนมาร์ค รัสเซีย เป็นต้น ได้เรียกร้องให้สตรีเพิ่มความรับผิดชอบต่อสังคมให้มากขึ้น โดยการมีลูกให้มากขึ้น จากปรากฏการณ์อันนี้ นักประชากรชาวยุโรปเห็นพ้องต้องกันว่า

สภาวะการณ์ทางด้านเศรษฐกิจมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงนี้มาก เพราะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านคุณค่า และแบบแผนการดำเนินชีวิต (life styles) นอกจากนี้วิธีการควบคุมการเกิดยังได้รับความนิยมน้อยลงหลาย สตรีออกทำงานนอกบ้านมากขึ้น ค่าเช่าบ้านแพงขึ้นและมีขนาดเล็กลง และมีแนวโน้มว่า หนุ่มสาวจะแต่งงานช้าลง หรือไม่แต่งงานเลย ซึ่งนักประชากรเรียกว่าเกิด family revolution

การเพิ่มของประชากรหลังปี 1950

หลังปี 1950 เป็นต้นมา อัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรโลกอย่างสูงได้มาเกิดขึ้นในบริเวณภูมิภาคแถบเอเชีย ลาตินอเมริกา และแอฟริกา ก่อนปี 1950 อัตราการเพิ่มของประชากรในภูมิภาคแถบนี้อยู่ในระดับที่ต่ำ เนื่องจากอัตราการตายอยู่ในระดับที่สูง และอัตราการเกิดก็อยู่ในระดับที่สูงด้วย เพื่อเป็นการทดแทน ต่อมาหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ประมาณปี 1948 ได้มีองค์การพิเศษต่าง ๆ และประเทศในเครือสหประชาชาติเข้ามาช่วยเหลือ โดยการเผยแพร่ความรู้ทางด้านวิทยาการยารักษาโรคมาให้ และประเทศแถบนี้มีความนโยบายในการพัฒนาประเทศของตน จึงมีผลให้อัตราการตายของประชากรลดลงอย่างรวดเร็ว และทำให้อัตราการเพิ่มของประชากรสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว มีลักษณะที่เรียกว่า การปะทุทางประชากร (population explosion) ซึ่งทำให้เกิดปัญหาตามมาอย่างมากมายในภูมิภาคแถบนี้

การเพิ่มของประชากรโลกในปัจจุบัน

การเพิ่มของประชากรโลกในปัจจุบันยังอยู่ในอัตราที่สูง โดยเฉพาะในภูมิภาคแถบเอเชีย ลาตินอเมริกา เพราะประชากร 2/3 ของประชากรโลกอาศัยอยู่ในภูมิภาคแถบนี้ และประเทศที่มีประชากรเกิน 100 ล้านคน ก็อยู่ในภูมิภาคแถบนี้ เช่น ในปี 1981 ประเทศจีนมีประชากรประมาณ 985 ล้านคน อินเดียประมาณ 688 ล้านคน รัสเซียประมาณ 268 ล้านคน สหรัฐอเมริกาประมาณ 229.8 ล้านคน อินโดนีเซียประมาณ 148 ล้านคน บราซิลประมาณ 121 ล้านคน ญี่ปุ่นประมาณ 117.8 ล้านคน

โลก	มีประชากรประมาณ	4,492 ล้านคน
ลาตินอเมริกา	มีประชากรประมาณ	639 ล้านคน
แอฟริกา	มีประชากรประมาณ	486 ล้านคน
อเมริกาเหนือ	มีประชากรประมาณ	254 ล้านคน
เอเชียตะวันออก	มีประชากรประมาณ	1,185 ล้านคน
เอเชียใต้	มีประชากรประมาณ	1,323 ล้านคน

(1981 World Population Data Sheet)

ปัจจุบันประเทศต่าง ๆ ได้ตระหนักถึงปรากฏการณ์ต่าง ๆ ทางสังคมที่สืบเนื่องมาจากการมีอัตราการเพิ่มของประชากรสูง จึงได้มีการวางนโยบายทางประชากรขึ้น เพื่อควบคุมอัตราการเพิ่มของประชากรให้ลดลง ซึ่งก็ได้รับผลสำเร็จพอสมควร

แนวโน้มการเพิ่มของประชากรโลกในอนาคต

ในอนาคตมีแนวโน้มว่าลดลงอย่างเห็นได้ชัด ในปัจจุบัน โดยดูจาก

1) อัตราการเกิดของ 48 ประเทศ ซึ่ง 2/3 อยู่ในภูมิภาคกำลังพัฒนาได้ลดลงตั้งแต่ปี 1960 แต่อัตราการเพิ่มยังสูงอยู่ เพราะหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เกิด baby boom คือมีเด็กเกิดอย่างมากภายในประเทศต่าง ๆ ทำให้ประเทศแถบที่กำลังพัฒนา เช่น เอเชีย ลาตินอเมริกา ประมาณ 40% ของประชากรทั้งประเทศเป็นเด็กอายุต่ำกว่า 15 ปี และส่วนหนึ่งได้เข้าสู่วัยที่สามารถให้กำเนิดบุตรได้

2) การขยายตัวของเขตเมืองอย่างกว้างขวาง ทำให้อัตราการเกิดลดลง

3) ในระยะ 10 ปีที่ผ่านมา อัตราการเจริญพันธุ์ของประชากรลดลงมาก จีน ลดลงประมาณ 20% อินเดีย ลดลงประมาณ 10% อินโดนีเซีย ลดลงประมาณ 10-15% ซึ่งทั้ง 3 ประเทศมีประชากรมากเป็นอันดับต้น ๆ ของโลก จากปรากฏการณ์เช่นนี้ นักประชากรคาดว่าปัญหาเกี่ยวกับการเพิ่มประชากรจะสิ้นสุดลงในเวลาไม่ช้า

ผลจากการเปลี่ยนแปลงของประชากรโลก

1) ประเทศที่กำลังพัฒนา ซึ่งอัตราเพิ่มยังสูงอยู่ การเปลี่ยนแปลงทำให้จำนวนประชากรวัยรุ่นสูงขึ้นคือ เพิ่มจาก 548 ล้านคน (1975) เป็น 688 ล้านคน (1985) และในประเทศที่พัฒนาแล้วคาดว่าจำนวนประชากรวัยรุ่นจะลดลงถึง 100-191 ล้านคน (1975-1985) ซึ่งการมีประชากรวัยรุ่นมากนำไปสู่ความตึงเครียดในด้านเศรษฐกิจและสังคม เช่น การศึกษา การทำงาน และบริการของรัฐต่าง ๆ เป็นต้น

2) ทำให้ประชากรวัยชรา (อายุ 65 ปีขึ้นไป) เพิ่มขึ้น โดยเฉพาะในประเทศพัฒนาแล้ว เช่น ยุโรป มีคนแก่ประมาณ 13% (1981) และในระดับโลกคนแก่จะมีประมาณ 6% ซึ่งจะเป็นภาระคือ ผู้รับบำนาญมีมากขึ้น

